Vartofta härad.

Vartofta härad gränsar i V till Redvägs, Frökinds och Vilske härader, i N till Gudhems och Kåkinds härader; i S går gränsen mot Jönköpings län, österut når häradet fram till Vättern. Det tillhörde under medeltiden Vartofta bo i Västergötlands sydöstra fjärding. I befolkningshänseende utgjorde det enligt stadgan om tingsböternas fördelning i ÄVgL ungefär $\frac{1}{16}$ av landskapet.

De 9 runinskrifterna (Vg 140–148) härröra från häradets nordvästra del och fördela sig på följande 4 socknar: Baltak 1, Mularp 1, Näs 4, Slöta 3. Övriga 36 socknar sakna stenar med runinskrift. Vg 149, nu i Vartofta-Åsaka sn, har hemortsrätt i Vårkumla sn, Frökinds hd, och har upptagits i redogörelsen för sistnämnda hd. Med hänsyn till planschhäftet har inskriften dock behandlats i sin nummerordning.

Av de 9 runstenarna äro 8 liggande gravhällar: Vg 141–148; Vg 140 är en rest sten. 6 stenar (Vg 140–145) äro bevarade; 3 äro förkomna: Vg 146–148.

Av de bevarade 6 stenarna äro 2 (Vg 143, 144) fullständiga eller i det närmaste fullständiga. Detsamma är fallet med Vg 141 och 145, men stora ytskador göra, att inskrifterna på dessa äro nästan utplånade. Av 2 stenar (Vg 140, 142) återstå större fragment. Av de förkomna 3 stenarna känner man Vg 146 som hel, Vg 147 och 148 däremot som fragment.

Ingen runsten finns längre på ursprunglig plats. 4 av stenarna tillhöra Statens historiska museum (Vg 142–145).

Den tidigast observerade runinskriften är Vg 140, som upptecknats av Johannes Bureus 1628. Märkligt nog blev den sedan obeaktad ända fram till 1860-talet. Den finns varken i *Bautil* eller i Liljegrens *Runurkunder*. 1687 avtecknade Ulf Christofersson, Antikvitetskollegiets ritare, Vg 148. På 1600-talet hade sålunda 2 inskrifter blivit kända. Av dessa finns Vg 148 avbildad i J. Göransson, *Bautil* (1750). På 1700-talet fick man kännedom om ytterligare 2 inskrifter: Vg 146, 147. Dessa två jämte Vg 148 äro registrerade i J. G. Liljegren, *Runurkunder* (1833). De 4 gravstenarna från Näs sn (Vg 142–145) kommo i dagen under slutet av 1800-talet. 1916 gjordes det sista fyndet: Vg 141.

140. Baltaks sn, Madängsbro.

Pl. 116.

Litteratur: T 78. J. Bureus, KB F a 10: 2, s. 116 d, F a 5, nr 568, F e 17, s. 30 (den sistnämnda är en av okänd hand utförd avskrift av F a 5); C. J. Wahlberg, Brev $^{28}/_{7}$, $^{28}/_{8}$ 1863 t. Riksantikvarien (ATA); C. J. Ljungström, Brev $^{20}/_{6}$ 1870 och $^{25}/_{8}$ 1875 t. B. E. Hildebrand (ATA), Wartofta härad och staden Falköping (1877), s. 75 f.; Handlingar 1930–31 (restaureringsrapport) i ATA; O. Sjögren, Sverige 4 (1933), s. 383.

Äldre avbildningar: Bureus, bläckteckning (i F a 10: 2); C. J. Wahlberg, blyertsskiss [1863] (ATA); A. G. Ljungström, teckning återgiven i Ljungström, Wartofta härad; S. Welin, tuschteckning (VFA), träsnitt (i T 78); K. E. Sahlström, foto 1931 (situationsbild, ATA).

Runstenen står sedan 1931 rest 35 m. SSV om Madängsbro i grässlänten V om landsvägen Madäng–Baltaks kyrka. Nederdelen av stenen saknas.

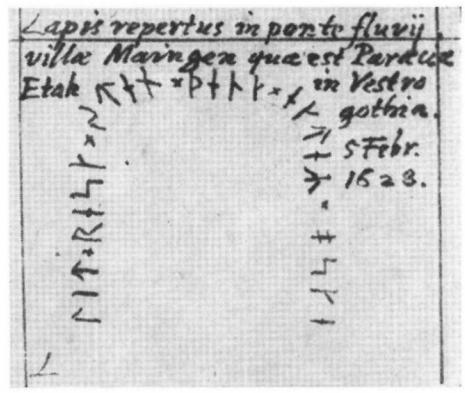

Fig. 238. Vg 140. Baltaks sn, Madängsbro. Efter teckning av Bureus.

Den 5 febr. 1628 granskades det bevarade stenfragmentet av Johannes Bureus. Hans skiss av runinskriften har överskriften: »Lapis repertus in ponte fluvij villæ Maingen quæ est Parœciæ Etak» (F a 10: 2). I F a 5 rubriceras den: »Etak vti Maänge Bro».

Nästa gång stenen omtalas är 1863, då riksantikvarien B. E. Hildebrands uppmärksamhet fästes på dess belägenhet. Den betraktades då som nyfynd. C. J. Wahlberg sänder $^{28}/_{7}$ en blyertsskiss och skriver: »Teckningen är resultatet af ett försök att afbilda en här i orten, denna sommar, funnen runsten. Wid rasering af Madängs bro, som skulle ombyggas, hittades den nemligen bland grundstenarne på bottnen af ån Tidan. Då den dels är ganska lång (5 fot o. 5 d. tum) dels af en stenart, som af allmogen anses för den hårdaste af alla, war det med knapp nöd, som stenen af Patron Beckmansson å Madängsholm kunde räddas från, att på ett eller annat sätt vid Brobyggnaden användas. Nu är den emellertid anbragd såsom prydnad på bron, der den vid ena sidan är fastnitad (i liggande ställning).» I brevet $^{28}/_{8}$ 1863 tillägger han: »Oaktadt många efterfrågningar har det ej heller lyckats att få tag i någon som vet, hvar stenen blifvit tagen till Brobyggnaden. Stenarten hvaraf den är kallas af allmogen jernsten.» I brev den $^{25}/_{8}$ 1875 till B. E. Hildebrand skriver C. J. Ljungström: »Denna Runsten har, såsom visas af nötning å densamma, legat i farväg, kanske ock legat som vandringssten innan här fanns någon bro. Då Madängsbro 1866 [skall vara 1863] ombyggdes hittades han i ett brokar, tillvaratogs och lades, såsom han ännu ligger, på den nya brons barrière. Nedra delen af stenen är afslagen och borta, och ehuru jag sökte kunde den icke finnas, äfvensom tillstädeskommande närboende bönder, som varit med om brobyggnaden, sade att den 'alldrig synts till'.» Stenen avlägsnades ur bron i samband med dess ombyggnad 1930.

Gråblå, skiffrig bergart. Höjd 1,84 m., bredd 0,57 m. Ristningsytan är mycket sliten och slät. Delar av runorna liksom stora delar av ornamenten äro bortnötta. Ristningen är i allmänhet grund, till vissa delar dock tydlig.

Inskrift:

...×let+risa×sten+þena+ef-ᛁᚱ eskᴜ--r...
5 10 15 20 25

... let resa sten þenna æftiʀ Æsgø[t](?) ...

»... lät resa denna sten efter Ásgöt(?) ...»

Till läsningen: Före 1 **l** finnas säkra spår av högra armarna till ett sk, kryss. 2 **e** är djupt och tydligt stungen. 5 **i** är icke stungen. 10 **e**, 13 **e** och 16 **e** äro tydligt stungna. Efter 16 **e** äro topparna till samtliga runor utnötta. R. 17 har säkert varit **f**; nedre bst är tydlig; av den övre finns intet spår. R. 18 visar nu inga säkra spår av bistavar; möjligen kan man skönja högra delen av en **t**-bst. Bureus har läst **t**. Efter 19–20 **ᛁᚱ** finnas inga säkra spår av sk. Hst till r. 21 är, särskilt upptill, grund. Runan är sannolikt stungen med en något utdragen punkt, alltså snarare **e** än **ɑ**. 22 **s** är säker. 23 **k** måste likaledes anses säker, om än bst är grund. 24 **u**(?) har djup hst; bst är böjd, nedtill tydlig, i mitten skönjbar, upptill ej att spåra. R. 25 har kvar blott nedersta delen av en hst. Intet motsäger, att runan varit **t**. Av sk mellan r. 25 och 26 finns intet säkert spår. Av r. 26 är allt bortslaget eller bortvittrat utom nederdelen av en stav, som i det hela synes gå vertikalt men nedtill gör en liten böjning åt vänster. Det synes vara en hst, vars bst legat i den stora fördjupningen upptill. Den har snarast varit **f**. Man skulle också kunna supplera 26 **h** (början till ett **h[ɑ]rþɑ**), men då man i allmänhet finner ett släktskapsord före en sådan apposition är **f** att föredraga. Den sista runan är ett visserligen upptill skadat men dock säkert **r**.

Fig. 239. Hångsdala sn, Gisseberga. Runsten från sen tid. Efter Stephens, Gisseberga Runstenen (1864).

Beträffande följande runor avviker Bureus' läsning från ovanstående: 2 **i**, 5 **e**, 18 **t**, 19 **e**, 21 **o**, 24 **i**. Torins läsning är i väsentliga delar lika med ovanstående, dock läses 21 **e** som ett punktformigt sk; 24 **u** och r. 26 äro olästa.

Ett namn *Æsgøtr*, brukat vid sidan av det tämligen vanliga *Asgøtr*, är icke tidigare känt. Begynnelserunan (21) är något osäker och kan dessutom vara resultatet av felristning. Man bör därför icke utan vidare draga någon slutsats om en analogiskt efter *Asbiorn-Æsbiorn*, *Askell-Æskell* etc. begagnad, omljudd förled. Om *Asgøtr* se Vg 66.

Runorna, som följa närmast efter namnet, torde ha inlett en bestämning till detta, t. ex. *frænda sinn* eller *harða goðan dræng*.

Dimbo sn, prästgården.

Intill en gravhög 220 m. S 75° Ö om prästgården i Dimbo står enligt *Fornminnesinventeringen* 1927 en rest sten med runorna **bmf**. Ristningen är sentida.

Hångsdala sn, Gisseberga.

Om en runsten från sen tid funnen 1830 el. 1832 vid Gisseberga, Hångsdala sn, sedermera införlivad med Göteborgs museums samlingar, se G. Brusewitz, brev $^{29}/_{5}$ 1863 t. B. E. Hildebrand jämte teckning (ATA), Victor Rydberg i *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning* $^{15}/_{9}$ 1863, G. Stephens, *Gisseberga Runstenen* (i: *Göteborgs K. Vetenskaps och Vitterhets Samhälles Handl.*, ny tidsföljd, h. 9, 1864, s. 129 f.).

Hångsdala sn, prästgården.

K. Torins Register 1875 över försvunna runstenar upptar en »Runsten på Hångsdala prestgårds egor». Förmodligen åsyftas härmed en romansk, bladsirad gravsten utan runor, som står rest på prästgårdens ägor utanför norra kyrkogårdsmuren, eller måhända ett jordfast block med runinskrift, som nämnes i J. Fr. Mellin, *Beskrifning öfver Hångsdala* (1812), s. 156, och vilket av P. A. Säve i *Berättelse 1863*, s. 10, lokaliseras till Hångsdala »prestgårds åker, 'stadsgärdet'». Inskriften meddelar, att Torstanius Haquini Root, född i Hångsdala prästgård 9 augusti 1631, huggit runorna år 1668.

Härja sn.

Under rubriken Vartofta härad, Härja socken, i *Runurkunder* (1833) registrerar Liljegren nr 1357 »en sten, borttagen på 1770:talet, säges haft Runor». Uppgiften går tillbaka på följande uttalande av P. E. Lindskog i *En korrt beskrifning om Skara stift* 5 (1816), s. 232: »En stor, som förmenes, Runsten har stått ej långt från Härja, tills den på 1770-talet borttogs, hvilken efter berättelse, skall varit Konung Harjes Griftehäll».

Stenen har icke kunnat identifieras, och dess egenskap av runsten kan med skäl betvivlas.

141. Mularps sn, kyrkan.

Pl. 117.

Litteratur: A. Roland, PM ang. Mularps kyrka juni 1916 (ATA); Göteborgs Handels och Sjöfartstidning $^{30}/_{6}$ 1916; VFT 3: 9–10 (1918), s. 117; O. Sjögren, Sverige 4 (1933), s. 374; Handlingar 1936–37 i ATA; S. Gardell, Gravmonument från Sveriges medeltid 1 (1937, rev. 1945), nr 677.

Äldre avbildning: Gardell a.a. 2 (1937, rev. 1946), s. 59.